

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Masticatio Mortuorum

A csámcsogó holtak

Összefoglalás ♦ *A masticatio mortuorum (Schmatzen der Toten) hiedelme négy motívumra épül: 1. a halott életjelenségeket produkál, 2. éhséget érez, 3. szemfedőjét, ruházatát, vagy önnön testét rágva csámcsogó hangot hallat, 4. családtagjaira, illetve közösségére nézve veszélyes, gyakran járványt terjeszt. A hiedelem egyértelműen a vámpír-hiedelemkörhöz kapcsolódik, ám klasszikus formájában kizárólag a német népesség körében azonosítható. A cikk a masticatio mortuorum hiedelmének, illetve 17-18. századi magyarázatainak történetét foglalja össze: a szerző feltevése szerint a magyarázattípusok változásai a halál szemlélet korabeli változásait is modellálják.*

Masticatio Mortuorum

The Dead Who Munch

Abstract ♦ *The superstitious belief of masticatio mortuorum (Schmatzen der Toten) is based on four elements: 1. the dead show signs of life, 2. they feel hunger, 3. they produce munching sounds by chewing on their shroud, clothes, or their own body, 4. they pose a threat to their family and community, since they often spread epidemics. This superstition is obviously connected to vampire beliefs, however, in its classic form, it can solely be detected among the German population. The present article summarizes the history of the superstition of masticatio mortuorum and its explanations dating from the 17-18th centuries. According to the hypothesis of the author, the changing explanations also closely reflect the contemporary changes in the concept of death.*

A holttesttel kapcsolatos fizikai jelenségek minden időben fölkeltek az emberek figyelmét. E jelenségek – például a holttest mozgása, vérzése, hang- vagy fényjelenségei, mumifikálódása, szőrzetének, körmének növekedése stb. – magyarázataiban sokáig természetesen a hiedelmek játszották a fő szerepet. A 17. században lassan eluralkodó

racionalizmus azonban már egyre inkább törekedett arra, hogy a jelenségeket fizikai tényekkel támassza alá, illetve, hogy e tényekre természettudományos magyarázatokat adjon. A tudományos, fizikai, kémiai megfigyelések kezdetben a hiedelmek kiegészítéseképpen, velük keveredve jelentek meg, a 18. század közepére azonban már mindenfajta – tanult ember számára – elfogadható magyarázat csakis rájuk épülhetett.

A magyarázattípusok efféle változása jól megfigyelhető egy sajátos, eddig kevésbé ismert és ismertetett hulla-jelenség kapcsán, amelyet a korabeli szakirodalom „masticatio mortuorum”-nak, vagyis a holtak rágásának, csámcsogásának nevezett. A következőkben ezt a különös jelenséget, helyesebben a hozzá fűződő babonák és tudományos magyarázatok történetét szeretném bemutatni avégett, hogy segítségével ízelítőt kapjunk a gondolkodásmód 17-18. századi, nagy jelentőségű változásaiból.

A masticatio mortuorum – úgy látszik, kizárólag a német népszerűség körében elterjedt – *hiedelmének* lényege a következő: a halott, illetve a holttest¹, vagy mert a szájába került a halotti lepel, vagy mert temetése során hibát követtek el, vagy pedig pusztán azért, mert életét ily módon kívánja fenntartani, sírjában ruházatát, szemfedőjét vagy önnön testét rágja. Eközben a disznó csámcsogására emlékeztető hangot ad, amely a síron kívül is hallható, és különösen a halott rokonaira nézve rontó hatású. A masticatio mortuorum jelenségében a járványokkal kapcsolatos motívumok is fellelhetők. A hagyomány tehát a következő motívumokra épül: 1. eleven holttest, 2. a holttest éhsége, a szemfedő rágása, 3. hangjelenségek, 4. rontó, járványterjesztő hatás, amely kiváltképpen a rokonokkal kapcsolatban nyilvánul meg. A hiedelem egyértelműen – az egyébként szláv eredetű – vámpírhittel rokonítható, a megkülönböztető jegy ez esetben a sajátos hangjelenség említése és a vérivás motívumának hiánya.

A masticatio mortuorum (németül Schmatzen der Toten) jelenségéről, illetve az evvel a jelenséggel kapcsolatos hagyományról és hiedelemkörről – tudtommal – első ízben Heinrich Kornmann tudósított hosszabban „De miraculis mortuorum” című, 1610-ben, Kirchhain-ban megjelent munkájában². Az oldalszámok nélkül kiadott mű hetedik részének 64. fejezetében, Kornmann egy Plutarkhosztól származó görög szólás: „nekrosz u daknei”³ (’a halott nem harap’) magyarázata kapcsán megemlíti, hogy a tapasztalat szerint a tetszholtak néha önnön húsukat és ruhájukat falják föl egyéb élelem híján. Kornmann Gerard Schlüsselburg és Luther tekintélyére hivatkozik, majd kijelenti: az az ókortól fogva ismert népszokás, hogy a halott szájába pénzt (oboloszt) tesznek, ennek a szörnyűségnek a megakadályozására szolgál. Noha Kornmann nem említi a „harapós holtakkal” kapcsolatos hangjelenségeket, és határozottan tetszhalottokról beszél, nála már egyértelműen megjelennek a később részletesen is leírt

hiedelem alapmotívumai: a szájba került lepel, a rágás jelensége, illetve az eltemetett ember éhsége.

Kornmann után azonban jó fél évszázaddal megszületett az első mű, mely kizárólag e jelenséggel foglalkozott, ráadásul immár tudományos igénnyel. A Philippus Rohr elnökletével és egy bizonyos meisseneni Benjamin Frizschius respondensségével⁴, 1679-ben Lipcsében kiadott – bölcsészdoktori – disszertáció a kérdés kapcsán egyértelműen elutasítja mind a tetszhalál, mind pedig a holttest továbbélésének lehetőségét. A *masticatio mortuorum* jelenségét sátáni beavatkozással magyarázza, vagyis azt állítja, hogy a sátán vagy a démon a holttestbe bújlik, és így idézi elő a szokatlan fizikai- és hanghatásokat. Rohr – vagy Frizschius – disszertációja a *masticatio mortuorum*-ot mint tapasztalati tényt írja le, számos példát hozva rá a közelmúlt német történelméből. Az említett alapmotívumok: a szájba került lepel, a halott éhsége és rágása mellett itt már említés esik arról a sajátos, csámcsogó hangról is, amelyet a halott állítólag rágás közben produkál.⁵

Időrendben a következő, a kérdést részletesen tárgyaló szerzőnk, nem más, mint Christian Friedrich Garmann (1640-1708), aki a halottakkal kapcsolatos rejtélyekről kiadott monumentális munkájában különálló, terjedelmes fejezetet szentel a *masticatio mortuorum* hiedelmének.⁶ Garmann szerint a *masticatio mortuorum* jelensége talán a hulla bomlásakor keletkezett hangokkal magyarázható. Felhívja figyelmünket, hogy különösen járványok alkalmával, a tömegsírba vetett női hullák szoktak hasonló – a disznók csámcsogására emlékeztető – hangokat adni, miközben szemfedőjüket rágják. A hiedelem szerinte is tapasztalati tényeken alapul – ezekre több 16-17. századi német példát is hoz. Garmann azt is megjegyzi, hogy a néphit szerint az effajta csámcsogó hang a járvány erősödését jelzi, illetve arra is figyelmeztet, hogy a halott családjából a közeljövőben akár többen is elhunynak. A nép úgy védekezik a következmények ellen, hogy kiássa a holtat, a szájából kihúzza a ruhát, majd a tetemet lefejezi egy ásóval – ennek következtében azután a járvány alábbhagy. Garmann is említi, hogy a halott szájába helyezett göröngy vagy pénz e hang- és rágójelenségek megakadályozására szolgál, és szolgált már az ókori Egyiptomban is. Utal arra is, hogy a tetszhalottak olykor saját húsukba harapnak⁷. Párhuzamokat hoz még az állatvilágból (mus Judaicus, dél-amerikai vérszívó denevér), illetve a mitológiából (Saxo Grammaticus története Asuitról és Asmundról), majd a krétai vámpírokról is megemlékezik, akiknek elhárításképpen szintén fejüket vették, végül avval a következtetéssel zárja eszmefuttatását, hogy ez esetben bizonyára démoni jelenséggel, pontosabban a démon által keltett illúzióval állunk szemben.

Tizennyolc évvel Garmann után egy – a lipcei Michael Ranft elnökletével, Christian Gottfried Cleeman respondensségével, először 1725-ben megvédett, majd 1734-ben bővítve kiadott – disszertáció már sokkal felvilágosultabb válaszokkal⁸ szolgál. Ranft munkája a legterjedelmesebb tanulmány a kérdésről, összesen 291 oldalból és három részből áll: az első rész a források és adatok történeti-kritikai elemzése, a második „filozófiai”, azaz élettani szempontból elemzi a tárgyat (a hulla vegetatív életének lehetőségét taglalja), míg a harmadik rész – szinte kizárólag – a vámpírokról szóló adatok és cikkek gyűjteményét teszi ki. Ranft kijelenti, hogy tudtával az ő koráig Philippus Rohrius kivételével senki nem írt önálló munkát e tárgyról, majd a korábbi irodalmi adatok alapos felsorolása után részletesen ismerteti az 1725-ös gradiska-kisolovai „Plogojovitz”-esetet (ez a kor hírhedt vámpírbotránya volt a magyar határőrvidékeken). A *masticatio mortuorum* jelenségét és a vámpírijelenségeket tehát egyértelműen azonosítja. A hasonló esetek négy jellemzőjét sorolja föl: 1. a holtak hangokat adnak és életjelenségeket produkálnak, 2. eszik a ruházatukat, 3. járványokat idéznek elő, 4. veszélyesek rokonaikra nézve. Miután mérlegeli a bizonyítékokat, az egész hiedelmet babonaságnak bélyegzi, és a jelenségeket a vitalitás, a *corruptio* fogalmáról szóló hosszabb eszmefuttatás után avval magyarázza, hogy a járványok idején a kimerültség és félelemérzet miatt az embereknek tévképzeteik támadnak. Vagyis a vámpírhitet és a *masticatio mortuorum* hiedelmét egyaránt pszichikai okokkal indokolja, a sírokból hallható különös hangokat pedig – mintegy melleleg – kémiai reakciók eredményének ítéli.⁹

A ranfti gondolatmenet megértése érdekében jó ha tudjuk, hogy Európa tudományos világa 1725-től illetve 1732-től kezdve a magyarországi – helyesebben szerb határőrvidéki – vámpíresetek hatása alatt állott (a délszláv eredetű vámpír szó maga is ekkor terjedt el nyugaton). 1732-től heves nemzetközi tudományos vitai bontakozott ki az – elsősorban német – orvosok között arról, hogy a vámpíresetekre milyen vitalista, pszichológiai vagy kemiatrikus, iatromechanikus magyarázatot lehet adni.¹⁰ Ranft tehát valójában e vita részeseként fogalmazta meg mondanivalóját.

A természettudományos irodalomban a későbbiekben a hiedelemről tudtommal nem esett szó – a babona maga azonban, természetesen, nem tűnt el egy csapásra. Paul Geiger a 19-20. század fordulójáról, német nyelvterületekről származó adatokkal is bizonyítja a hiedelem továbbélését.¹¹ A német néphit szerint a halott vagy a holttest gyakran oly módon próbálja enyészetét megakadályozni, hogy eszik: olykor vért szív – ez a klasszikus vámpír esete –, olykor rokonai, ismerősei életerejét fogyasztja – *incubus*, *ephialtes* –, ám néha csupán önnön testét vagy ruházatát falja föl: ez az utóbbi típus kapcsolatos a *masticatio mortuorum* hiedelmével. A halott néha csupán azért válik „rágó halottá”, mert a halotti lepel, pólya vagy

akár egy növény gyökere a szájába kerül: az ilyen holttest képes egész rokonságát magával rántani a sírba. Bizonyos helyeken úgy hitték, hogy a járványban először elhalt személy válik schmatzender Tote-vá, az ilyen halott felül a sírjában, halotti leplet rágja, s amíg ezt a tevékenységét folytatja, az epidémia nem szűnik meg.¹² A 16-17. században gyakran fel is bontották a sírokat, hogy a leplet a halott szájából kihúzzák, illetve a holttestet megcsonkítsák.¹³ A föld alól jövő csámcsogás pusztá meghallása is bajt, halált hozhatott a hozzátartozóra. Geiger arra is felhívja a figyelmünket, hogy ha a halott a síron kívül csillapítja az étvágyát, akkor már nem *masticans mortuus*-szal, hanem vámpírral van dolgunk.

Az elhárító módszerek, amelyeket Geiger említ, nagyjából azonosak a háromszáz évvel korábbiakkal: ilyen a pénz („Kreuzpfennig”) behelyezése a halott szájába, a tetem kiásása és ásóval való lefejezése, elégetése, karóval való átdöfése, a temetéskor végzett elhárító szertartás stb. Magyarországon állítólag az ismeretlen betegségben elhunytat kezén, lábán és szívéen át a koporsóhoz szögezték, nehogy meglátogathassa rokonait.¹⁴

Noha a *masticatio mortuorum* hiedelme a német népesség körében igen sokáig eleven maradt, és bár szorosan összefügg a jóval elterjedtebb vámpír-hiedelemkörrel, sem magyar, sem szláv néprajzi leírását nem sikerült meglegnem. A magyarságra a vámpírhit sosem volt jellemző¹⁵, a szlávok és a románok körében pedig nyilván a helyi motívumok erősebbeknek bizonyultak a valószínűleg későbbi (16-17. századi) német hatásoknál (a balkáni vámpír-hit lehetett az archaikusabb forma).

Láthattuk, hogy a *masticatio mortuorum* hiedelmére, illetve az e hiedelemmel kapcsolatos jelenségekre nagyjából százötven év alatt mennyire eltérő magyarázatokat adott a tudomány. Kornmannra még a humanista-reneszánsz szemlélet jellemző. Ő csupán összegyűjtötte a különböző – kizárólag írott – adatokat, és rámutatott a hiedelem létezésére; tartózkodott viszont attól, hogy annak valóság tartalmát vagy okait tisztázza. A hiedelem „fizikai” vonatkozását (és egyik legfontosabb „elkülönítő” motívumát), a halott által kiadott hangot – jellemző módon – meg sem említi.

Rohr disszertációjában ezzel szemben a hangról már szó esik ugyan – vagyis a fizikai tény rögzítése már fontos a szerző számára –, a magyarázat azonban még egyértelműen démonológiai – talán elsősorban azért, mert a tanulmányt nem természettudós, hanem lutheránus teológus írta.

Garmann könyvfejezete néprajzi, mitológiai, lélektani és démonológiai szempontból egyaránt részletes elemzést ad: a hangjelenségek nála központi szerepet játszanak. Noha magyarázata továbbra is démonológiai jellegű, igyekszik utalni arra is, hogy démonnak az emberi psziché fölött van elsősorban hatalma, vagyis e „megfigyelések” nem egyértelműen

fizikai tényeken alapulnak. Garmannál tehát – és ez igen fontos – már nem a halottat, hanem az emberi pszichét mozgatja a démon!

Az 1732-ben kiadott Ranft-féle elemzés mai gondolkodásunk számára is elfogadható: a vámpírhit és a *masticatio mortuorum* hiedelmének – jogos – összekapcsolása nyilvánvalóvá teszi, hogy Ranft pontosan tudta, hová helyezze az efféle történeteket. A hangjelenségekre adott kémiai, illetve a hiedelemre magára adott racionális, lélektani magyarázata a mai olvasó számára is teljesen logikusnak és magától értetődőnek tűnik.

E különös hiedelem története kapcsán tehát megfigyelhettük, hogyan vált alig százötven év alatt a démon által mozgatott kísértetből kémiai reakcióknak kiszolgáltatott holttest, s miként jelentek meg a fizikai tények, előbb, mint sajátos tévképzetek bizonyítékai, utóbb, mint ugyanezek cáfolatai, a kor tudományos irodalmában. Azt is láthattuk, hogy a korban a démonológiai kérdések hogyan lényegültek előbb orvosi-természettudományos, majd végül néprajzi problémákká. Feltevésem szerint ez a 17-18. században végbement, fontos változás nem csak a *masticatio mortuorum* jelenségére, hanem a halállal kapcsolatos hiedelmek zömére általában is jellemző. E rövid áttekintés ezért nem csak tudománytörténeti szempontból lehet tanulságos, hanem talán a halál szemlélet változásainak történetéhez is érdekes adalékkal szolgál.

Magyar László András

orvostörténész

Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár

1023 Budapest, Török u.12.

orvostortenet@axelero.hu

JEGYZETEK

¹ Ez esetben tehát nem kísértethittel, hanem az „eleven holttest” motívumával állunk szemben.

² KORNMAN, H.: *De miraculis mortuorum*. Kirchhainiae Chattorum, Wolff, 1610. Pars. II. 41., ill. Pars. VII. 63-64. cap. (A könyv oldalszámazás nélküli.) A jelenségre való első utalások azonban már 16. századiak.

³ PLUTARKHOSZ: *De vita Pompei*. 77. c. In: *Párhuzamos életrajzok*. Bp. Helikon, 1965. 828.

⁴ A korabeli disszertációkról nem mindig lehetséges eldönteni, hogy a praeses, vagy pedig a praeses által megadott szempontok és irodalom alapján a respondens írta-e. A 17. században azonban még jobbra a praeses művei voltak e tanulmányok. A később említendő Ranft esetében bizonyosan a praeses a szerző.

- ⁵ ROHRIUS, PH. – FRIZSCHUIS, B.: *Dissertatio historico-philosophica de masticatione mortuorum*. Lipsiae, Universitas, 1679.
- ⁶ GARMANN, CH.-FR.: *De miraculis mortuorum*. Dresdae et Lipsiae, Zimmermann, 1709. 106-142. A fejezetcím a következőképpen hangzik: „De cadaveribus, porcorum mandentium instar, in cryptis feralibus sonantibus, vulgo schmatzende Tode.” Garmann könyve rendkívül gazdag forrása a néprajzi és orvostörténeti adatoknak, egyebek közt rövid transzplantáció-, transzfúzió- és anatómiatörténetet is közöl.
- ⁷ SCHOTT, C.: *Physica curiosa, sive mirabilia naturae et artis*. Herbipoli, Endter, 1697. (cap. 19. § II.) 438.: Több tetszhaláleset említése után – Abraham Bzovius alapján – Joannes Scotus, a neves filozófus 1294-es esetére utal, ő állítólag tetszhalottként eltemetve s magához térve, mindkét kezét megette. Schott azonban kijelenti: mindez pusztán mese.
- ⁸ RANFT, M. – CLEEMAN, CH.-G.: *De masticatione mortuorum in tumulis, oder von dem Kauen und Schmäzen der Todten in Gräbern*. Lipsiae, Martinus, 1728., RANFTIUS, M.: *Tractatus von dem Kauen und Schmatzen der Todten in Gräbern, worin die wahre Beschaffenheit derer Hungarischen Vampyr oder Blut-Sauger gezeigt, auch alle von dieser Materie bisher edierten Schriften recensieret werden*. Leipzig, Martinus, 1734.
- ⁹ Ranft – aki egyébként saját bevallása szerint hitt a kísértetekben – a következőket ajánlja azoknak, akiket a kérdés foglalkoztat: (i.m. 161.): „wenn ja sich etwas zuträgt, da zu unserem Phaenomeno Masticationis gehöret, ist am rathsamsten, dass man sich wenig darum bekümmere.” (Ha tehát olyasmi fordul elő, ami a mi masticatio jelenségünkkel kapcsolatos, a legtanácsosabb, ha az ember keveset foglalkozik vele.)
- ¹⁰ MAGYAR L. A.: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról 1732-1756. *Századok*, 1999./6. 1248-1257. A vita összefoglalását a „Commercium litterarium ad rei medicae et scientiae naturalis incrementum” c. nürnbergi lap közölte 1732-es 11-37. hétfőnapján.
- ¹¹ BÄCHTOLD-STÄUBLI, H. (Hrsg.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Berlin – New York, De Gruyter, 1987. VI. 814-816.
- ¹² TETTAU, W. J. A., VON – TEMME, J. D. H.: *Die Volkssagen Ostpreussens, Lithauens und Westpreussens*. Berlin, 1837. 277.
- ¹³ KELLER, E. U.: *Das Grab des Aberglaubens*. Frankfurt und Leipzig, 1777-1786. Bd. III. 28.
- ¹⁴ A megjelölt forrás: „Zeitschrift für Rechtsgeschichte 39. 264.” Ez nyilván magyarországi német népszokás volt. A magyar népeesség körében ugyanis a vámpírhit vagy a vele kapcsolatos hiedelemkör alig azonosítható.
- ¹⁵ BALÁZS G.: A magyarok „vámpírizmusáról”. In: *Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. (Szerk. Balázs Géza, Hála József) Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1984. 23-37.